

ГВЦ Мінстат. України, 1992. – 509 с. 16. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Держкомстат України, 2003. – 246 с. 17. Хомра О. У. Міграції на Україні: етнодемографічні аспекти / О. У. Хомра // Вісник АН України. – 1992. – № 2. – С. 33–37. 18. Скемергон Р. Етнічність і меншини / Р. Скемергон // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 456–457. 19. Арутюнян Ю. В. Русские: Этносоциологические очерки / Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробышева. – М.: Наука, 1992. – 464 с. 20. Арбеніна В. Л. Етносоціологія / В. Л. Арбеніна. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 314 с. 21. Арутюнян Ю. В. Русские: Этносоциологические очерки / Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробышева. – М.: Наука, 1992. – 464 с. 22. Піскунов С. Відтворення населення України: етнічний аспект (демографічний аналіз) / С. Піскунов // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогноз на порозі ХХІ століття. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ–Чернівці: КВГІ, 1997. – С. 258–265. 23. Євтух В. Б. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К.: Наукова думка, 2004. – 344 с. 24. Розрахунки за даними архіву Держкомстату України. 25. Піскунов С. Відтворення населення України: етнічний аспект (демографічний аналіз) / С. Піскунов // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогноз на порозі ХХІ століття. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ–Чернівці: КВГІ, 1997. – С. 258–265. 26. Розрахунки за даними: Населення України за місцем народження та громадянства: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / О. Г. Осауленка (ред.) – К.: Держкомстат України, 2004. – 223 с. 27. Розрахунки за даними архіву Держкомстату України. 28. Таблиці 1, 2. 29. Розрахунки за даними таблиці 2. 30. Таблиці 1, 2. 31. Розрахунки за даними таблиці 2. 32. Таблиці 1, 2. 33. Там само. 34. Розрахунки за даними таблиці 2. 35. Таблиця 2. 36. Розрахунки за даними таблиці 2. 37. Таблиці 1, 2. 38. Там само. 39. Розрахунки за даними таблиці 2. 40. Таблиця 2. 41. Розрахунки за даними таблиці 2. 42. Таблиці 1, 2. 43. Таблиця 2. 44. Там само. 45. Таблиці 1, 2. 46. Там само. 47. Розрахунки за даними таблиці 2. 48. Таблиці 1, 2. 49. Там само. 50. Розрахунки за даними таблиці 2. 51. Таблиці 1, 2. 52. Розрахунки за даними таблиці 2. 53. Таблиця 2. 54. Розрахунки за даними таблиці 2.

*Телуха С. С.  
м. Харків, Україна*

#### **РЕСТАВРАЦІЯ ПАТРІАРШЕСТВА РПЦ В КОНТЕКСТІ ОСОБИСТИХ ІНІЦІАТИВ МИТРОПОЛИТА АНТОНІЯ (ХРАПОВИЦЬКОГО) НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС РОБОТИ ВСЕРОСІЙСЬКОГО ПОМІСТНОГО СОБОРУ (1917–1918 РР.)**

Револьюційні події лютого 1917 року призвели до поглиблення кризової ситуації в церковно-релігійному житті країни. Мова йде, у першу чергу, про втрату Православною Церквою державної підтримки, активізацію сектантських рухів, загрозу розколу виникнення «обновленських» настроїв в Православній Церкві та боротьбу за утворення національних помісних церков. На думку В.І.Ульянівського, революція загострила ста-

рі суперечності та негаразди в Церкві: протиріччя між білим і чорним духовенством, антимонашеські й антиєпископські настрої [19, С. 33].

За цих умов пріоритетним напрямком діяльності Антонія (Храповицького) стало цілеспрямоване прагнення до реставрації соборно-патріаршої форми управління Російською Православною Церквою і відродження її незалежності від держави. Особливої актуальності це питання набуло після зречення престолу Миколою II, оскільки після цього Православна Церква, яка тривалий час не мала канонічного голови, залишилася і без світського керівника. Антоній (Храповицький) став одним з ініціаторів і найактивнішим прихильником ідеї скасування синодальної форми церковного управління і повернення до патріаршества.

Дискусії, пастирські з'їзди, складання єпархіальними преосвященними розгорнутих програм не призвели до скликання Помісного Собору і здійснення широких перетворень у релігійно-духовній сфері. З 8 березня по 15 грудня 1906 року, за наказом Синоду, працювало лише так зване «Передсоборне Присутствіє», під час роботи якого Антоній (Храповицький) акцентував увагу на необхідності відродження Патріаршества та неканонічності синодального управління, отримавши підтримку більшості церковних ієрархів. Проте позитивне рішення «Присутствія» подальшого втілення у життя не отримало, та й взагалі не мало юридичної сили.

Поштовхом для рішучих дій церковних ієрархів щодо відродження Патріаршества стала Лютнева революція 1917 року. Фактично, вони використали ситуацію політичного хаосу у власних інтересах і скористалися тимчасовим міжвладдям (або певним безвладдям) для скликання Загальноросійського Помісного Собору. Особливого протистояння з боку Тимчасового Уряду не спостерігалось. Навпаки, саме за його ініціативою 29 квітня (12 травня) Синод підписав звернення до Церкви з пропозицією відновити давній православний принцип обрання єпископату і створив Передсоборну Раду для підготовки Помісного Собору [15, С. 37]. Міністри демонстрували лояльність до Церкви та небажання головувати над нею, а також визнали її «першою серед рівних», хоча ідею відтворення Патріаршества все ж таки сприйняли стримано, вважаючи це «пережитком глибокої старовини», «відсталого Московського життя і щойно знищеного самодержавства» [13, С. 176].

В офіційному зверненні Святішого Синоду до всіх православних віруючих від 29 квітня 1917 року говорилося: «Давно вже в умах православних людей існувала думка про необхідність ... кардинальних змін в системі управління Російською Православною Церквою та взагалі для упорядкування нашого церковного життя, як сказано в Святому Писанні та як було за часів Вселенських Соборів...» [3, С. 54]. У документі відверто зазначалося, що нові, вільні шляхи для церковного управління намітилися саме після революційного перевороту в умовах формування принципово нової суспільно-політичної ситуації [3, С. 54].

Подібну думку продублював інший документ – резолюція Передсоборної комісії, яка була скликана для підготовки матеріалів Собору (доповідей, резолюцій, проектів): «Зміна державного устрою призвела до створення нових умов державного та суспільного життя, які потребують згоди і з церковним життям» [3, С. 54].

Нарешті, 15 (28) серпня 1917 року, в день Успія Пресвятої Богородиці, в Москві, в Успенському соборі відкрився перший за 217 років Всеросійський Помісний Собор Російської Православної Церкви на чолі з Головою Собору митрополитом Московсь-

ким Тихоном (Белавінім) [5, арк. 1; 16, С. 17]. Крім білого та чорного духовенства. в роботі Собору брали участь і представники вищих світських кіл, які вперше отримали таке значне представництво в церковних зібраннях. Всього на Соборі було присутньо 564 делегата, з них – 10 митрополитів, 17 архієпископів, 52 єпископа, 2 протопресвітера, 15 архімандритів, 2 ігумена, 3 ієромонаха, 4 митрофорних протоієрея, 64 протоієрея, 54 священника, 2 протодиякона, 8 дияконів, 26 псаломщиків та 278 світських осіб, серед яких – колишній обер-прокурор Синоду О. Д. Самарін, міністр сповідань в діючому Тимчасовому уряді А. В. Карташов, відомі російські філософи С. М. Булгаков та Е. М. Трубецький [3, С. 54]. Антоній (Храповицький) був обраний делегатом від «ученого чернецтва» [22, С. 41]. У ході роботи Собору Владика був обраний товаришем голови Собору, а також головою одного з його робочих відділів – «відділу єдиновір'я та старообрядства» [20, С. 241]. У цілому робота Собору тривала з перервами більш ніж рік, до жовтня 1918 року На нього покладалися сподівання на вирішення багатьох найважливіших церковних і суспільно-політичних питань, перш за все, питання вищого церковного управління, статусу Православної Церкви в державі, внутрішнього церковного устрою, управління церковним майном [10; 6; 4; 8; 14, С. 67]. Всі вони були обговорені напередодні відкриття Собору та отримали відображення в законопроектах, які підготували передсоборні комітети.

Найактивнішим учасником обговорення головного законопроекту про реформу вищого церковного управління став архієпископ Антоній. Історик російської діаспори О. Казем вважав, що роль Владики на Соборі взагалі була центральною [11, С. 2]. І хоча на момент відкриття Собору, через монархічні погляди і прихильність до царської родини, моральна атмосфера навколо Владики виявилася дуже складною, але це не завадило йому стати керуючим ідейним лідером з питання реставрації Патріаршества, проводити наполегливу агітацію і збільшити кількість своїх прихильників, передусім, за рахунок молодих священнослужителів і церковних діячів [13, С. 176].

Жодного противника Патріаршества не знайшлося і серед делегатів від селянства. «У нас немає більше Царя. Немає батька, якого ми могли б любити. Синод любити неможливо. А тому нам потрібен Патріарх» – ось так висловився один з делегатів-селян на підтримку відродження Патріаршої влади [18, С. 86].

Дуже скоро пропатріарша аргументація архієпископа Антонія набула незаперечного авторитету, а керівництво зновствореного Відділу про найвище церковне управління поділяло погляди Антонія [13, С. 177].

Взагалі, всі прихильники реставрації патріаршої влади дотримувалися точки зору про те, що «Російський Патріарх – ... символ того, що з падінням царської влади не пала Свята Русь» [18, С. 86].

Однак не обійшлося без запеклих дискусій, оскільки не всі делегати поділяли думку про доцільність відродження Патріаршества в умовах ліквідації монархії і формування республіканської системи влади. Опозиціонери наполягали на тому, що Патріарх здатний якісно взаємодіяти виключно з міцною імператорською владою [2, С. 95].

Собор до останнього вагався, не беручи на себе сміливість здійснити рішучий крок. Тільки за сім днів до більшовицького перевороту кількість прибічників відновлення патріаршої влади, нарешті, переважила кількість противників за рахунок делегатів-консерваторів, так званих «поміrkованих делегатів», які виступали за збереження

при Патріарху дорадчого представництва у складі архієреїв, духовенства і мирян, а також депутатів-інтелектуалів на зразок професора С. Булгакова [15, С. 38–39].

Вирішення питання вкрай затягнулося. У середині жовтня 1917 року, в умовах повної політичної катастрофи, дискусії поновилися з новою силою. На засіданні 19 жовтня більшість ораторів висловилися за відновлення Патріаршества [2, С. 95]. За словами єпископа Астраханського Митрофана, вирішення цього питання більш не можна було відкладати, бо «коли йде війна, необхідний єдиний ватажок, без якого воїнство йде уроздріб» [12, С. 29].

Російський філософ князь Е. М. Трубецький висловив думку про те, що «соборна свідомість примирила колишніх противників з прихильниками Патріаршества. Як і належало Собору, різнодумства вирішилися в дусі єднання і любові» [18, С. 86]. Лише невелика кількість делегатів так і залишилася на антипатріарших позиціях; згодом більшість з них долучилися до так званої «живої», обновленської церкви. Антоній (Храповицький) жартівливо називав їх «Ракітіни» – за іменем персонажа роману Ф. М. Достоевського «Брати Карамазови» семінариста Ракітіна, який з одного боку вважався «новою людиною», лібералом і прогресистом, а з іншого – відрізнявся надмірною нерішучістю [18, С. 86].

Реальних претендентів на Патріарший престол було три: архієпископ Новгородський Арсеній (Стадницький), митрополит Московський Тихон (Белавін), архієпископ Харківський та Охтирський Антоній (Храповицький). Останній вважався безсумнівним фаворитом, користувався підтримкою абсолютної більшості делегатів Собору, і, здавалося, не мав серйозних суперників у змаганні за високу посаду. Було прийняте рішення обирати Патріарха у два етапи: «У повному ... складі ... Священна Рада обирала трьох кандидатів у патріархи. Потім – за звичаєм, який надав Апостол Матфей, – кинули жереб, який і вирішив, хто з трьох буде патріархом» [14, С. 40]. Всю ніч напередодні вибору ковчег з білетами, на яких були вказані імена трьох претендентів, стояв біля ікони Володимирської Божої Матері, а вранці «рука монаха-затворника, що його було висунуто церковним собором на роль «руки всевишнього», витягнула з «... ковчежця записку з ім'ям московського митрополита Тихона» [18, С. 86; 21, С. 37]. За саркастичним ствердженням історика О. Шамаро, «все зруйнувалося у столбового дворянина Олексія Храповицького в одну мить! Все життя пішло прахом! І слабкою втіхою був сан Митрополита, який надав йому одразу... зновобраний патріарх» [21, С. 37].

Втім, в подібних ситуаціях владики Антоній умів триматися гідно і «треба віддати Митрополиту ... належне: як би круто не повертався потік історичних подій, він завжди зберігав ... своєрідну першість, не кривдячи при цьому самого себе» [21, С. 37]. До кінця життя Владика жодного разу не прокоментував цю подію а ні в приватних розмовах, а ні в публікаціях. За відсутністю документальних підстав, справжнє відчуття владики Антонія після рішення Собору – можливо, розчарування, образи, сильного удару по самолюбству – залишається тільки уявляти. Впевнено можна стверджувати лише те, що він першим привітав Патріарха Тихона з обранням на високу посаду земним укланом і словами: «Ти, Святіший Патріарх, подарований нам Божим чудом і в цьому світла запоруча благої надії на те, що не дивлячись на всі скорботи ... буде служіння переможним для віри і благочиння, як служіння, що ознаменувалося безсумнівним проявом серед нас перста Божого Промислу» [1, С. 50; 11, С. 2].

28 листопада 1917 року Синод підписав наступний наказ: «Святіший Синод, беручи до уваги важливість та святість в служіннях названих архіпастирів визначив: ввести в сан

митрополита товарища головующего Святішого Собору архієпископа Новгородського Арсенія та Харківського Антонія, які були одними з кандидатів на патріарший престол та надати їм право на носіння білого клобука та митр з хрестами» [9, арк. 1–2].

Отже, перебуваючи на посаді архієпископа Харківського і Охтирського, Антоній (Храповицький) не припиняв участі у загальноцерковному житті, висловлював думки щодо ключових церковно-релігійних проблем свого часу, головною з яких було відродження Патріаршества і повернення Російській Православній Церкві незалежності від держави. У складних революційних умовах Владика Антоній, відрізняючись гострим відчуттям реалій свого часу, став одним з ініціаторів та активних учасників Загальноросійського Помісного Собору, найважливішим підсумком якого стало обрання Патріарха. Помісний Собор 1917–1918 років мав велике історичне значення і поклав край синодальному періоду в історії Російської Православної Церкви.

**Список літератури:** 1. Архимандрит Киприан (Керн). Митрополит Антоний Храповицкий / Архимандрит Киприан (Керн) // ЖМП. – 1996. – С. 52–59. 2. Введенский А. И. Церковь и государство: (Очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918–1922 гг.) / А. И. Введенский. – М.: Красный пролетарий, 1923. – 252 с. 3. Введенский А. И. Церковь патриарха Тихона / А. И. Введенский. – М.: [Б.и.], 1923. – 77 с. 4. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 3431. – Оп. 1. – Спр. 167. Протокол і стенограма засідання Собора від 13 вересня 1918 р., присвячена розгляду питань про надання автокефалії українській церкві (1918 р.). 5. ДАРФ. – Ф. 3431. – Оп. 1. – Спр. 16. Помісний собор Всеросійської Православної Церкви (1917 р.). 6. ДАРФ. – Ф. 3431. – Оп. 1. – Спр. 47. Про засідання Собора 20 листопада 1917 р. (1917 р.). 7. ДАРФ. – Ф. 3431. – Оп. 1. – Спр. 489. Заява групи членів Собора з пропозицією про возведення в сан митрополита Антонія і Арсенія та постанова Собора і Синода по цьому питанню (1917 р.). 8. ДАРФ. – Ф. 3431. – Оп. 1. – Спр. 605. Доклад відділу та проект положення про тимчасове вище керівництво українськими церквами. Постанова Собора по проекту та інші матеріали про відокремлення Української церкви від Російської (1918 р.). 9. ДАРФ. – Ф. 3431. – Оп. 1. – Спр. 66. Протокол і стенограма засідання Собора від 9 грудня, присвячена розгляду питання про автокефалію української церкви, про закриття газети «Церковно-суспільний вісник», тощо. (1917 р.). 10. ДАРФ. – Ф. 3431. – Оп. 1. – Спр. 28. Протокол про відновлення патріаршества в Росії (1917 р.). 11. Казем–Бэк А. Митрополит Антоний / А. Казем–Бэк // Бодрость. – 1936. – № 95. – С. 2. 12. Крывелев И. А. Русская православная церковь в первой четверти XX века / И. А. Крывелев. – М.: Знание, 1982. – 64 с. 13. Никон (Рклицкий), еп. Жизнеописание Блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого / Никон (Рклицкий). – Нью-Йорк, 1958. – Т. 4. – 248 с. 14. Письма Блаженнейшего Митрополита Антония (Храповицкого). – Джорданвилль: Тип. преп. Иова Почаевского Свято-Троицкий монастырь, 1988. – 290 с. 15. Пospelовский Д. Русская православная церковь в XX веке / Д. Пospelовский. – М.: Республика, 1995. – 511 с. 16. Православная энциклопедия Харьковщины / Автор идеи и руководитель проекта В. В. Петровский. Сост., отв. ред. А. Д. Каплин. – Х.: Майдан, 2009. – 564 с. 17. Речь о Патриаршестве Владыки Антония // Никон (Рклицкий), еп. Жизнеописание Блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого / Никон (Рклицкий). – Нью-Йорк, 1958. – Т. 4. – С. 184–187. 18. Трубецкой Г. Н. Памяти Святейшего патриарха Тихона / Г. Н. Трубецкой / Путь.

Орган русской религиозной мысли.: В 6-ти кн.— Кн. 1.— М.: Информ-Прогрес, 1992. — С. 86–92. 19. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник / В. І. Ульяновський. —К.: Либідь, 1997. — 200 с. 20. Цыпин В. История Русской церкви. 1917–1997. — М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. — 831 с. [Електронний ресурс] / В. Цыпин — Режим доступу: <http://www.krotov.info/history/20/tsypin/tsyp13.htm>. 21. Шамаро А. Житие несостоявшегося патриарха / А. Шамаро // Наука и религия. — 1983. — С. 36–52. 22. Южаков Р. Антоний Храповицкий / Р. Южаков // Русское Зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть 20 века. Энциклопедический биографический словарь. — М., 1997. — С. 41–43.

*Харченко А. В.  
м. Харків, Україна*

### **НАСЛІДКИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УГОДИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.**

Історія української держави, і в цьому вона не відрізняється від історій інших політичних утворень, великою мірою є історією її взаємовідносин з сусідніми державами і народами. Беззаперечним здається вплив такої взаємодії на процеси внутрішнього розвитку нашої Батьківщини. Але бувають випадки, коли зовнішнє втручання стає чинником просто таки доленосних змін в історії країни. В історії України Переяславські домовленості 1654 р. стали мабуть саме такою знаковою віхою.

Поява напівнезалежного козацького державного утворення у середині XVII ст. дає змогу говорити про його міжнародну діяльність у звичному розумінні державної політики і дипломатії. У зверненні до традиційної теми вітчизняної політичної історії важко очікувати відкриттів. Втім, на думку З. Когути на дослідженні політичної історії так різьоме позначився кінцевий результат — поглинення Росією України та Білорусії, що і сьогодні є сенс в нових інтерпретаціях місця східних слов'ян на міжнародній політичній арені в цей період [6, С. 16].

На теренах геополітичного простору, що він в сучасній історіографії отримав назву Центрально-Східної Європи [2], перетинались інтереси Великого князівства Литовського і Польщі (що на час «Переяслава» представляли дуалістичну державу — Річ Посполиту), Кримського ханата, Османської імперії, Московського царства, Шведського королівства тощо. В цей період чотири провідні держави визначали конфігурацію сил в регіоні. На Балтійському узбережжі розташовувалась протестантська Швеція, що претендувала на землі польсько-литовської держави і знаходилась у перманентних територіальних суперечках з Московським царством. На південь від неї лежала переважно католицька Річ Посполита, в якій простежувалась дуалістична зовнішньополітична позиція — інтереси Литви, занепокоєної просуванням Московії та Швеції, та Польщі — зорієнтованої в бік степу, проти Османської імперії, та її васала — Кримського ханата. На північному сході від Річі Посполитої знаходилась православна Московська держава, що проводила експансію коштом Литви і здобувала вихід до Балтійського моря, долаючи перешкоди Швеції. Чорноморське узбережжя, через посередників контролювала Осман-